

1850—1860-ական թթ. ձևավորվեց և քաղաքացիության իրավունք ստացավ հայ աշխարհաբար գրական լեզուն իր երկու՝ արևելահայ և արևմտահայ ճյուղերով, լուսավորական համազգային շարժումը հաղթանակ տարավ գրաբարի, կղերա-ֆեոդալական մտայնության դեմ: Զևակները ու զարգացավ աշխարհաբար, աշխարհիկ գրականությունը, բարեփոխվեց հայկական դրամուրացը, հիմնադրվեց աղագային թատրոնը, ստեղծվեց հայկական անդրանիկ օպերան, նոր հուն ընտրեց գրադպրությունը:

Հայ մտավորականությունը, հատկապես դեմոկրատ գործիչները, տոգորվում են ազգային գաղափարներով, մշակում ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարախոսություն, քաղաքական կապեր են դարձնում արևելահայ ու արևմտահայ հատվածների միջև: Այսպիսով, հիշյալ տասնամյակների Պոլս-տուրական վերածնությունը, հայ ազգության կազմավորման, ժողովրդի գաղափարական հասունացման, գրական-կուլտուրական վերելքի արտահայտություններն էին՝ այն դեպքում, երբ սովթանական բռնապետության դեմ ուղղված հայ ազատագրական շարժումն ընդունում էր համազգային ձև և համադեմոկրատական բովանդակություն:

4. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՆՈՒՅԹՆԵՐԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայ հասարակական-քաղաքական ու ազատագրական շարժումները ծավալվում էին ոչ միայն Կիլիկիայում, գաղութահայ օջախներում, այլև Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներում: Մուշի, Վանի, Կարինի, Դերսիմի հայ ռայան բողոքագրերով, ցույցերով ու զինված ելույթներով դեմագրավում էր սովթանական բռնապետությանը, քուրդ ցեղապետների հարկային ճնշումներին, կրոնական խտրականությանը, իր ֆիզիկական գոյությանը վերջ տալու ահավոր փորձերին: Չնախապատրաստված, անկազմակերպ և տարերային ձևով ոտքի էր կանգնում Արևմտյան Հայաստանի հայ աշխատավորությունը, զենքը ձեռքին պաշտպանում իր պատիվն ու իրավունքը: Այս առումով ուշագրավ փորձեր է արել Վանի հայ ազգաբնակչությունը:

Վասպուրականն Արևմտյան Հայաստանի սիրտն էր, նրա հայաշատ և համեմատաբար լուսավորված գավառը: Հայրենիք վերադառնալով, Մ. Խրիմյանը իր հետ գավառ բերեց պարբերաթերթ հրատարակելու, դպրոց բացելու մտահղացում: Նա Վարագում հիմք դրեց տպագրական գործին: Մ. Խրիմյանի ու Գ. Սրվանձտյանցի «Արծվի Վասպուրական», «Արծվիկ Տարոնո» պարբերաթերթերը հայրենիքում լույս տեսնող անդրանիկ հանդեսներն էին, որոնց շուրջը համախմբվեց գավառահայ նորաստեղծ մտավորականությունը:

1860-ական թթ. թուրքական կառավարող շրջանները ավելի խստացրին ազգային ճնշումներն ու հալածանքները, որոնց ի պատասխան ծայր առավ Վանի 1862 թ. զինված ելույթը: Նույն թվականի փետրվարի 26-ին «Փարիզ» պարբերականը գրում էր. «Հայաստանի Վան քաղաքի մեջ տաճիկ զինվորները քրիստոնեից խաչը վիրավորելու համար կռիվ եղավ ու միջնաբերդն առնվեցավ: Երկու կողմեն մեռելոց և վիրավորելոց թիվը հազարի կհասնի»⁵³:

⁵³ «Փարիզ», 1862, № 62, 28 փետրվարի:

Վանի ելույթի լուրն անմիջապես տարածվեց հայկական մի շարք գաղթ-
աշխաններում: 1862 թ. ապրիլի 5-ին հնդկահայ պարբերականներից «Նդբայ-
րասերը» հաստատում էր նախորդ հոգվածագրերի հայտնած տեղեկություն-
ները Վանի անցքերի մասին և բանակով մղում նրանց դեմ, ովքեր սուտ
էին համարել հրապարակված լուրը⁵⁴: Մոսկվայում հրապարակվող «Համ-
բավաբեր Ռուսիո» լրագիրը նույն թվականի հունիսի 10-ին գրում էր Վա-
նի ելույթի մասին: Բաղեշի հոգևոր առաջնորդ Նրեմիա վարդապետը 1862 թ.
Վան գնալու մտադրություն ունենալով հետագայում գրել է հետևյալ տողերը.
«Կարնեցի և բաղեշցի բարեկամք մեր աղաղակեցին և հորդորեցին բնավ
չհանդիպել ի Վան, որ զԲաբելոն ծփայր ի սաստիկ խռովութենե...»⁵⁵:

Թեոդոսիայի «Ռադուգա» (Միածան) լրագիրը ապրիլի 18-ին տպագր-
ում էր Կ. Պոլսից ստացված մի թղթակցություն, որտեղ հանգամանորեն
խոսվում էր Վանի զինված ելույթի, նրա սկսման դրդապատճառների և ըն-
թացքի մասին:

«Ռադուգայի» արևմտահայ թղթակիցը պատմում էր, որ մինչև «Թան-
դիմաթը» թուրքահայատակ քրիստոնյաները հուղարկավորության ժամա-
նակ զրկված էին հանգուցյալի առջևից խաչ և խաչվառ տանելու իրավուն-
քից: Սակայն Վանի հայերը «Թանդիմաթից» առաջ և հետո հուղարկավորու-
թյունը կատարում էին ավանդական ծեսով, բոլորովին չերկնչելով մահմե-
դականների սպառնալիքներից: Աբդուլ Մեջիդի մահվանից հետո տեղի թուր-
քերը ներկայացուցիչներ ուղարկեցին Վանի փաշայի մոտ և պահանջեցին
«զսպել հայերին», վերջ տալ հուղարկավորության այդ ձևին, այլապես ի-
րենք կկոտորեն նրանց: Լուրն իսկույն. տարածվեց քաղաքով մեկ: Հայերը,
մի վարդապետի միջոցով, տեղեկացրին փաշային, որ եթե նա թուրքերին
թույլ տա իրենց վրա հարձակվելու, օգնության պիտի կանչեն «... բարե-
կամ քրիստոնյա քրդերին»⁵⁶:

Փաշան խոստանում է կանխել այդ եղեռնը: Սակայն, կարճ ժամանա-
կից հետո, մահանում են և՛ այդ փաշան, և՛ հայ հարուստներից մեկը: Հու-
ղարկավորության ժամանակ մոլլաների կողմից «գրգռված տաճիկների» ամ-
բոխը հարձակվում է հայերի վրա, որի պատճառով տեղի է ունենում ընդ-
հարում: Վանի և շրջակայքի զինված հայերը պաշտպանեցին հուղարկավո-
րության մասնակիցներին, նրանց մեջ կային նաև քրիստոնյա քրդեր, որոնք
եկել էին շրջակա գյուղերից: «... Բուն բերդի մեջ սկսվեցավ ձեռամբարձի սոս-
կալի կռիվը (ծեծք) և կոտորած: Բերդը մնաց հայերի ձեռքում, որովհետև նը-
րանք թվով շատ էին տաճիկներից: Ասում են՝ այս և այն կողմից շատ մար-
դիկ սպանվեցան և վիրավորվեցան, բայց նոցա թվույն վերա լսված համբավ-
ները շատ տարածայն են»⁵⁷:

«Ռադուգայի» Կ. Պոլսի թղթակցի հոգվածը թարգմանաբար տպագրվեց

54 «Նդբայրասեր», 1862, № 4, ապրիլի 5, էջ 30:

55 Մատենադարան, ձեռագիր 4177, էջ 49ա:

56 «Радуга», 1862, 15 ապրիլի:

57 Նույն տեղում:

«Համբավաբեր Ռուսիո» պարբերականում⁵⁸, Նույն հոդվածը արտատպեցին եվրոպական մի շարք թերթեր, ինչպես նաև «Փարիզ» պարբերականը⁵⁹:

1860-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանում, մասնավորապես նրա քրդախառն հայկական գավառներում՝ Մուշում, Քղում և Չարսանջակում, քուրդ ցեղապետերի և հայերի միջև զինված ընդհարումներ եղան: 1863 թ. Մուշի քուրդ բեկերի կատարած անարդարությունների դեմ սկսվեց հայ ազդաբնակչության բողոքը, որը հետագայում վերածվեց զինված ելույթի: Մուշի ելույթի մասին մահմեդականացած եվրոպացի զինվորականներից Ֆ. Միլիեն-դենը իր հուշերում պատմում է, թե «Մշո գավառի բազմամարդ հայ բնակչությունը 1863 թվականին բացահայտ ապստամբություն բարձրացրեց իր հարևանահարիչների դեմ»⁶⁰, 1863 թ. ելույթից հետո մշեցիները պատվիրակություն ուղարկեցին Պոլիս՝ Բ. Դուանը բողոքելու: Ֆուատ փաշան անհետևանք թողեց նրանց բողոքը, դրա համար էլ պատվիրակները վերադարձան՝ սպառնալով հեռանալ Վրաստան կամ Ռուսաստան: Մեծ վեճերը զայրացած հայտարարեց, կարող են գնալ, ուր որ ուզեն և որ ռուսական սահմանները միանգամայն բաց են նրանց համար: Հայտարարությունից հետո 300 հայ ընտանիք որոշեց գաղթել Ռուսաստան:

Մուշի 1863 թ. ժողովրդական ելույթի մասին հայտնի են միայն կցկտուր տեղեկություններ: 1865 թ. Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը արձանագրում էր. «Երբ քաղաքական ժողովը վարչության ղեկը ձեռք առավ, նկատեց, որ իր նախորդին տնօրինմամբ Մուշի ծանր խնդիրը գրեթե լուծված էր»⁶¹: Մուշի «ծանր խնդիրը» 1863 թ. ելույթն էր, որն ուղղված էր աշիրաթապետների դեմ: Տարիներ հետո Մ. Իզմիրլյանը գրում էր, թե՝ կառավարությունը Մուշի սահմանակից ցեղապետերին «ձեռքակալելով՝ նույն երկրին հեռացուց, և ասով ժողովրդյան աշխատությունը մեծ դյուրություն ընծայեց, սակայն այդ աքսորյալ գլխավորներին ոմանք սկսան վերադառնալ նույն երկիրը, որով ավելի ևս կենդանացավ և գրգռեցավ ասոնց բարբարոսությունը»⁶²:

1862 թ. սկսած էրզրումի վիլայեթի Քղի գավառում ևս տեղի ունեցան բողոքի ցույցեր՝ ուղղված տեղի ցեղապետերի դեմ:

Ղրիմի պատերազմից հետո, ինչպես ողջ էրզրումի վիլայեթում, այնպես էլ Քղիի և Երզնկայի գավառներում տեղ ու տնօրեն էին դարձել քուրդ էմիրները: Սրանք ինքնիշխան կերպով կառավարում էին Քղիի և Երզնկայի գավառները, հաշվետու և հարկատու չլինելով ո՛չ կենտրոնական կառավարության և ո՛չ էլ էրզրումի վիլայեթի թուրք կառավարիչներին:

Քղիի քուրդ աղաները բռնագրավել էին հայերի հողակտորները, հափըշտակել անասունները: Հարստահարված քրիստոնյաները դրամ են հավաքում և Կ. Պոլսի դատարանում դատ սկսում հարստահարիչ քուրդ բեյերի դեմ: Այդ բեյերը 1863 թ. Կ. Պոլսում դատվեցին և աքսորի դատապարտվեցին:

⁵⁸ «Համբավաբեր Ռուսիո», 1862, № 21:

⁵⁹ «Փարիզ», 1862, № 26:

⁶⁰ Մ. Գ. Ներսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 124:

⁶¹ «Ատենադրությունը ազգային ընդհանուր ժողովուրդ», հ. Ա, Կ. Պոլիս, 1865, («Տեղեկագիր քաղաքական ժողովուրդ, կեդրոնական վարչության առ ազգային ընդհանուր ժողովն»), էջ 26:

⁶² Մատենադարան, Մ. Իզմիրլյանի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 616:

Սակայն երկու տարի հետո նրանք վերադարձան իրենց տեղերը և շարունակեցին ասպատակությունները⁶³։ Զեյթունի և Վասպուրականի ասպատակություններից դազազած սուլթանական կառավարությունը այժմ հովանավորում էր քուրդ աղաներին, նրանց գրգռում հայերի դեմ։ Բ. Դուռը նրանց ձեռքն է հանձնում էրգրում—Դիարբեքիր ճանապարհաշինարարության համար հայերից և մյուս ազգություններից բանվորներ հավաքագրելու գործը։ Օգտվելով այդ հովանավորությունից, քուրդ աղաները խտրություն էին դնում ճանապարհաշինարարության համար հավաքագրվող բանվորների միջև, հայերին աշխատանքի էին ուղարկում ավելի հեռու վայրեր, նույնիսկ չվճարելով կուպեններ կազմող նրանց աշխատավարձը։

Այս ծանր պայմանների պատճառով 1868 թ. Քղիի գավառի հայերը հրաժարվեցին աշխատող ձեռքեր տալ էրգրում-Դիարբեքիր ճանապարհի շինարարության համար⁶⁴, կազմեցին բողոքագրեր և ուղարկեցին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին ու Ազգային ժողովին։ Քաղաքական ժողովի ըմբոստ երեսփոխանների պահանջով երկու դիմում ուղարկվեց Բ. Դուռ, որտեղ պատմվում էր հայերի կրած ճնշումների ու հարստահարությունների մասին։

Դիմումները մնացին անպատասխան։ Հայերը ստիպված եղան նոր դիմումներ ուղարկել սուլթանի պալատականներին, հատկապես մեծ վեզիրին։ Տեսնելով, որ անընդմեջ բողոքագրեր են ստացվում, մեծ վեզիրը հայկական պատրիարքարանին է ուղարկում պատասխան գրություններ, որոնք լի են առաջնորդարանին, հոգևորականությանը և ժողովրդին արված սպառնալիքներով։

Կառավարության հայոց պատրիարքարանի և Քղիի հոգևոր առաջնորդի վրա բարդած մեղադրանքներից երևում է, որ Մելքիսեդեկ վարդապետն է հրաժրել քղեցիներին՝ հրաժարվել պարհակ կատարելուց, ապա հայերից հավաքել է մի մեծ խումբ, մեկնել էրգրում և բողոքել վիլայեթի կառավարչին։ Զգոհացնող պատասխան ստանալով, նա մեկնել է Կ. Պոլիս՝ գավառում կազմված բողոքագրերը արքունիք հասցնելու⁶⁵։

Նոր բազմաթիվ բողոքագրերից զայրացած Բ. Դուռը կարգադրում է բրուների ուժով բանվորներ վերցնել, իսկ ըմբոստներին պատժել։ Տեղի են ունենում զինված ընդհարումներ⁶⁶։ Կ. Պոլիս են կանչում քուրդ էմիրներին, բայց նրանք չեն ներկայանում։ Կառավարությունը, անտեսելով հայերի պահանջները, Քղիի 1868 թ. «միջադեպի» մեղքը ամբողջությամբ բարդում է Ազգային ժողովի երեսփոխանների վրա։

Սուլթանի ներկայացրած մեղադրանքներից սարսափած՝ Ազգային ժողովի տատանողական դիրք բռնող երեսփոխանները մեղանշական գրություններ են հղում կառավարությանը։ Փոխադարձաբար իրար ուղղված բազմա-

63 «Ատենագրությունը երեսփոխանական ընդհանուր ժողովում», հ. Բ, Կ. Պոլիս, 1870, («Տեղեկագիր քաղաքական ժողովու կեդրոնական վարչության 1870—1871 ամի առ ազգային ընդհանուր ժողովն»), էջ 15։

64 «Ատենագրությունը...», հ. Բ, «Համարատվությունը ազգ. կեդրոնական վարչության 1872—1873 ամի առ ազգային ընդհանուր ժողովն», էջ 16։

65 Նույն տեղում, էջ 17։ Այս փաստաթղթերը տպագրված են հայատառ թուրքերենով, որոնք հայերեն է թարգմանել Ա. Սաֆրաստյանը։

թիվ գրություններից, որոնք հայատառ թուրքերենով տպագրված են Ազգային ժողովի արձանագրությունների մեջ⁶⁶, դժվար չէ հղարկացնել, որ Քղիի դեպքերի շուրջը հղած վիճաբանությունը շարունակվել է մինչև 1872 թվականը⁶⁷:

1860-ական թվականներին քուրդ ցեղապետերի դեմ բազմաթիվ բողոքներ են ուղարկվել մայրաքաղաք նաև Դիարբեքի քաղաքի վիլայեթի Չարսանջակ գավառից: Չարսանջակը, Բալուի հետ միասին, Դիարբեքի քաղաքի վիլայեթի մեջ մտավ 1865 թ. վարչական բաժանումների ժամանակ և շարունակեց մնալ նրա կազմում մինչև Բեռլինի վեհաժողովը⁶⁸:

Գավառի հայ և քուրդ ազգաբնակչությունը խառն էին բնակվում: Աշխատավորական խավերն ապրում էին բարեկամական մթնոլորտում: Դերսիմի և Չարսանջակի քրդերը լավ հաճախորդներ էին առևտրական հայերի համար: Նրանց մեջ տարածված էր, այսպես կոչված, «քրիվայությունը», մի սրբազան ուխտ, որը հաճախ բարձր էր դասվում հղբայրությունից⁶⁹: Հայ և քուրդ աշխատավորության միջև սկսված բարեկամությունը գնալով խորանում էր: Սակայն, հակառակ աշխատավորների շահերի, Դերսիմի ու Չարսանջակի քուրդ վերնախավը խել էր հայերի հողերը և երբեմնի սեփականատերերին դարձրել իր մարաբաները:

1860-ական թվականների սկզբներից Չարսանջակի հայերը նման ծանր դրությունից դուրս գալու տքնաշան փորձեր էին կատարում: Նրանք Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին և թուրք պալատականներին բազմաթիվ բողոքագրեր են ուղարկեցին, ապա ծայր առան ժողովրդական ելույթներ՝ ուղղված քուրդ ցեղապետերի դեմ: Ժողովրդի հիմնական պահանջն է հղել վերադարձնել այն հողերը, որոնք հայերի կողմից ժառանգաբար օգտագործվել են իբրև մասնավոր սեփականություն:

Չարսանջակի դեպքերի մասին հարուստ տվյալներ են պահպանված Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի ատենագրությունների մեջ: Այդ փաստաթղթերից պարզվում է, որ շարժումը սկսվել է ոչ թե 1865 թ., այլ դրանից բավական առաջ, նույնիսկ 1860 թ.: 1872 թ. օգոստոսի 5-ին Կ. Պոլսի պատրիարքարանը Բ. Դոնանը ուղղած բողոքագրում Չարսանջակի խնդրի կապակցությամբ գրում էր. «Չարսանջակի գավառում բնակվող հայ ազգային մարդկանց պապենական սեփականություն հղող տունը և պարտեզն ու արտերը մուսուլման հպատակներից՝ գյուղական աղանների կողմից գրավված լինելու և հայ ազգի մարդկանց իբրև վարձակալ համարելով նրանցից հարկեր և այլն պահանջելով նեղություն և ճնշում է գործադրվել, գործը հանձնվել է դատարան, վեճը գնալով ուժեղացել է հայերի և բեյերի միջև: Այն 10—12 տարուց ի վեր շարունակվում է հայ ժողովրդի մարդկանց և նրանց ճնշող քայքայողների միջև»⁷⁰: Վեճը ավելի սուր կերպարանք ստացավ 1865 թ., երբ Չարսանջակի հայ բնակչությունը ենթարկվեց նոր հարստահարության, որի հետևանք

66 «Ատենագրությունը...», հ. Բ, էջ 16—23:

67 Նույն տեղում, էջ 21:

68 Տե՛ս Գ. Նեևեյան, Պատմություն Չարսանձակի հայոց, Պեյրուք, 1956, էջ 147:

69 Նույն տեղում, էջ 137:

70 «Ատենագրությունը երեսփոխանական ընդհանուր ժողովո», հ. Բ, էջ 15—16:

քով ոտքի կանգնեց Դիրբեքի Նալ Հասարակությունը և որոշեց 24 հոգուց բաղկացած պատվիրակություն միջոցով բողոքագրեր ներկայացնել սուլթանին և նրա պալատականներին: 1865 թ. մարտի 31-ին բողոքագիրը Աբդուլ-Ազիզին հանձնվեց, որն իր հերթին այն ուղարկեց «փոխանորդին»՝ Ֆուատ փաշային: Հայադայաց Ֆուատը, փոխանակ ունկնդրելու հպատակների բողոքի ձայնին, նրանցից 15-ին բանտարկեց և մեկ շաբաթ հետո միայն արձակեց, պայմանով, որ վերջիններս անմիջապես վերադառնային իրենց տեղերը⁷¹: Հուսահատված շարասնակցիները ներկայացան Կ. Պոլսի Ազգային ժողովին: Նրանց տված տեղեկությունների համաձայն կազմվեց ընդարձակ բողոքագիր և առաքվեց Ասիայի կայսերական բանակի հրամանատար Դերվիշ փաշային:

Հիշյալ բողոքագրում պատմվում էր, թե շարասնակցիները 1860 թ. ըսկըսած վեճի ու պայքարի մեջ են գավառում նստած ցեղապետերի հետ: Չարսանակցիները պահանջում են Կ. Պոլսի կանչել 7 ցեղապետերին և դատ բացել նրանց դեմ, մանավանդ, որ հայերի իրավացիությունն է հաստատում Դերվիշ փաշան⁷²: Սակայն այս բողոքագրերը ևս սովորականի նման մնացին անպատասխան:

Չարսանակցիները ստիպված դիմեցին ամենայն հայոց կաթողիկոսին: 1867 թ. հունվարի 20-ին նրանք վերջինիս ուղարկեցին մի աղբյուրագիր, որը լի էր գավառի հայերի անելանելի դրությունը նկարագրող սրտաճմլիկ փաստերով⁷³, Կաթողիկոսը պատասխան գրությունով Կ. Պոլսի պատրիարքին և քաղաքական ժողովի երեսփոխաններին հանձնարարում էր հետամուտ լինել Չարսանակի խնդրին: Բողոքները շարունակվում են: Առանձնացվում է հանձնաժողով, որը բողոքագրերը առաքում է Բ. Դուռ: 1870 թ. այդ հանձնաժողովը հաղորդում էր. «Չարսանախցիք դարձյալ ներկայացան, և հուսահատական վիճակին հայտնելով կուղեին, որ գաղթեն, որովհետև իրենց գործն այսպես կախ մնալուն-համար երկրագործություն ընելու ալ թույլ չեն տար եղեր»⁷⁴:

1870 թ. վերջերին միայն թուրքական կառավարությունը քուրդ բեյերին կանչում է Կ. Պոլսի և վճռում «Չարսանակի խնդիրը»: Սակայն 9 ցեղապետերը շարունակեցին ասպատակել ողջ գավառը և սպառնալ, թե կապատամբեն կուսակալի և կենտրոնական կառավարության դեմ: Փաստորեն ոչ մի հարց չլուծվեց⁷⁵:

Բողոքները շարունակվեցին: Ազգային կենտրոնական վարչության 1872—1874 թթ. նիստերում նորից քննարկվում են Չարսանակի աշխատավորության ներկայացրած դիմումները: 1872 թ. օգոստոսի 3-ի նիստում Ազգային քաղաքական ժողովի երեսփոխանները, Չարսանակի հարցի առի-

71 Տճ. Մ. Գ. Ներսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 124—125:

72 «Ատենագրությունը ազգային ընդհանուր ժողովում», հ. Ա, Կ. Պոլսի, 1865, «Տեղեկագիր քաղաքական ժողովի, կեդրոնական վարչության առ ազգային ընդհանուր ժողովն», էջ 33—34:

73 «Ատենագրությունը երեսփոխական ընդհանուր ժողովում», հ. Բ, Կ. Պոլսի, 1870, («Տեղեկագիր քաղաքական ժողովի կեդրոնական վարչության...»), էջ 13:

74 Նույն տեղում, էջ 14:

75 «Ատենագրությունը...», հ. Բ, էջ 24:

թով, մեծ վիճաբանություններ ունեցան։ Նրանք կազմեցին մի ընդարձակ ու ընդհանրացնող բողոքագիր և Գր. Օտյանի միջոցով հանձնեցին սուլթանին։

Ինչպես այս, այնպես էլ 1863—1874 թթ. «Չարսանջակի հարցի» կապակցությամբ, տեղացիների և Ազգային քաղաքական ժողովի կողմից կառավարությանն ուղղված բողոքագրերից և ոչ մեկը արդյունք չտվեց։ Հայերի կացությունը գնալով վատթարացավ, մանավանդ, որ 1870-ական թթ. Բ. Դուռը ամեն կերպ հրահրեց ազգամիջյան ընդհարումներ, կազմակերպեց քրիստոնյաների թալան, բռնի կրոնափոխություններ, ըմբոստների ոչնչացում։

Այսպիսով, 1850—60-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանում և Հայկական Կիլիկիայում եղած զինված ապստամբությունները, ժողովրդական ելույթները ուղղված էին սուլթանական կառավարության, թուրք հրոսակների և վաչկատուն, ռազմատենչ քուրդ ֆեոդալների դեմ։ Այդ բոլոր ելույթներն էլ ժողովրդական զանգվածների մեջ դարերով կուտակված ցասման բուռն արտահայտություններ էին, որոնք բռնկում էին տարերային կերպով և աստիճանաբար իրենց վրա հրավիրում արևմտահայ և ողջ հայ առաջադեմ մտավորականության ուշադրությունը։

Արևմտյան Հայաստանում բռնկված բոլոր ելույթներն էլ մեկուսացված մնացին, գավառները գործեցին անջատ-անջատ և հաջողություն չհասան։ Այդուհանդերձ, նրանք հայ ժողովրդի մեջ զարթեցրին պայքարի ոգի, ներշնչեցին հաղթանակի ու ազատության հույս և նպաստեցին ազգային կոնսուլիդացիային, իսկ նորաստեղծ դեմոկրատական մտավորականությանը ըստիպեցին սուլթանական տիրապետությունից ազատվելու միջոցներ որոնել։